8 ઈ.સ. પૂર્વે 300થી ઈ.સ. 300 દરમિયાનનું ભારત

આપણે મૌર્યસામ્રાજ્ય વિશે આગળના પ્રકરણમાં અભ્યાસ કર્યો. અફઘાનિસ્તાનથી લઈને ભારતના મોટાભાગ સુધી ફેલાયલું તે મહાન સામ્રાજ્ય હતું. ઈ.સ. પૂર્વે 185ની આસપાસ આ મહાન સામ્રાજ્યનું પતન થયું. ત્યારપછીનાં 200 વર્ષોના ઇતિહાસમાં ઘણી મહત્ત્વપૂર્ણ ઊથલ-પાથલ જોવા મળી. આ સમયમાં સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો આવ્યાં હતાં. ઘણાં રાજકીય પરિવર્તનો થયાં. ભારતના ઘણા બધા ભાગોમાં મૌર્યસામ્રાજયના પતન પછી નાનાં-મોટાં રાજ્યોની સ્થાપના થઈ. આ બાબતો વિશે આપણે આ પ્રકરણમાં અધ્યયન કરીશું.

સાહિત્ય

મૌર્યકાળ અને ગુપ્તકાળ વચ્ચેના 500 વર્ષના ગાળા દરમિયાન ભારતીય સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન જોવા મળે છે. આ સમયના સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ બદલાતું રહ્યું છે. ઉપનિષદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને મહાભારતમાં સંસ્કૃત ભાષાએ સાહિત્યિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પતંજલિના સમયમાં શિષ્ટ સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી હતી. આ સિવાય સામાન્ય લોકો પ્રાકૃત ભાષા બોલતા. દક્ષિણમાં તમિલ ભાષા બોલાતી. તેમાં અનેક સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ.

આ કાળે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે થયેલ યુદ્ધ વિશે રચાયેલ મૂળ ગ્રંથ ‘જયસંહિતા’ નો ‘ભારત’ નામના મહાકાવ્યમાં વિસ્તાર થયો અને ક્રમશઃ ગુપ્તકાળ આવતા સુધીમાં તો તે ‘મહાભારત’ ગ્રંથમાં પરિવર્તન પામ્યો. ઈ.સ.ની આરંભિક સદીઓમાં કૃષ્ણ અને ‘ભગવત ગીતા’નો મહિમા થયો હોય તેમ જણાય છે. ‘રામાયણ’ની રચના ‘મહાભારત’ કરતાં મોડી થઈ. શરૂઆતનું ‘રામાયણ’ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં રચાયું. રામચંદ્રના દૈવી સ્વરૂપનું ગાન અને મહિમા આ સમયથી શરૂ થયાં.

આ સમયના સાહિત્યમાં પુરાણોનું પુનઃ સંસ્કરણ થયું. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય નિયમો, કાયદાઓ અને રિવાજો વગેરે પર સ્મૃતિસાહિત્યનું સર્જન આ કાળમાં થયું. સ્મૃતિગ્રંથોમાં મનુસ્મૃતિ પછી ‘વિષ્ણુસ્મૃતિ’, ‘નારદસ્મૃતિ’ અને ‘યાજ્ઞલ્કયસ્મૃતિ’ની રચના ઈ.સ.ની આરંભિક સદીઓમાં થઈ છે.

સંસ્કૃતમાં લલિતસાહિત્ય ક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ કાવ્યોની રચના જોવા મળે છે. આ કાળમાં મહાકાવ્યો અને રૂપકનું સર્જન થયું. અશ્વઘોષે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન કર્યું. જેમાં તેમણે ‘શારીપુત્ર’ પ્રકરણ નામનો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ આપ્યો છે. ‘બુદ્ધચરિતમ્’ અને ‘સૌદરનંદન’ નામના અન્ય બે ગ્રંથો પણ તેમના મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન તરીકે ઓળખાય છે. આ સમયના સંસ્કૃત કવિઓમાં ભાસ સૌથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમનું ‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. જે ઈ.સ.ની બીજી, ત્રીજી સદીમાં રચાયું છે. મહાભારતના કથાનક પરથી તેમના અનેક નાટકો આ સમયે રચાયા. ‘ચારુદત્ત’ અને ‘પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ’ તેમની વિશિષ્ટ સાહિત્ય કૃતિ હતી. ‘જાતકમાલા’ આર્યસુર દ્વારા રચાઈ હતી, જે ત્રિપિટકની જાતકકથાઓમાંથી સંસ્કૃતમાં રચાઈ. પાણિનિના ‘અષ્ટાધ્યાયી’ પર પતંજલિએ મહાભાષ્ય જેવું મહાન કાર્ય કર્યું હતું. તો ભરતમુનિએ ‘નાટયશાસ્ત્ર’ની રચના કરી હતી . આયુર્વેદ સાથે સંકળાયેલ ગ્રંથોમાં ‘ચરકસંહિતા’ અને ‘સુશ્રુત-સંહિતા’ સૌથી મહાન ગ્રંથો છે. પાલિભાષામાં ‘ત્રિપિટક’ ગ્રંથો પરથી અટ્ઠકથાઓની રચના થયેલી છે. પાલીભાષામાં ‘મિલિન્દપાન્હો’ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

સમાજ

હિંદસમાજ વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા પર અવલંબિત હતો. એટલું જ નહિ તે ચુસ્ત દેખાય છે. મિશ્ર જાતિઓનું પ્રમાણ આ કાળમાં વધતું જાય છે. શ્રીમંતો બહુપત્નીત્વની પ્રથામાં માનતા. લગ્ન માટે કન્યાની વય ધીમે ધીમે ઓછી થતી ગઈ. વિદેશી પ્રજાઓનો સંપર્ક વધતો ગયો તેમ વિદેશીઓ ભારતીય સંસ્કૃતિ અપનાવતા ગયા. તેને કારણે વર્ણવ્યવસ્થા પર દબાણ વધ્યું. પરંતુ ક્રમશઃ તેઓ ક્ષત્રિય વંશમાં ગોઠવાતા ગયા. તે સમયે આઠ પ્રકારનાં લગ્નો જોવા મળે છે. લગ્ન વર્ણ પ્રમાણે જ થતા સ્ત્રીને લગ્ન ભંગ કરવાની મનાઈ હતી, એટલું જ નહિ વિધવાવિવાહની છૂટ પણ ન હતી.

ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિ

મૌર્યસામ્રાજ્યના પતન બાદ ઉત્તર ભારતમાં પ્રાદેશિક રાજ્યોનો ઉદય થયો. આ સમયે મધ્યએશિયા અને ચીનના પશ્ચિમ ભાગમાંથી અનેક આક્રમણો પણ થયાં. તેમાં ખાસ કરીને ભારતીયગ્રીકો, શક, પહ્લવ અને કુષાણ મુખ્ય હતા. આમ, ઉત્તર અને

ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં મધ્યએશિયા સાથેના સાંસ્કૃતિક સંબંધો આ સમય દરમિયાન વધ્યા. ઉત્તર ભારતમાં નીચે મુજબના શાસકો કે વંશો જોવા મળે છે.

શુંગવંશ

અંતિમ મૌર્ય શાસક બૃહદ્રથની હત્યા કરી પુષ્યમિત્ર શુંગે શુંગવંશની સ્થાપના કરી. (ઈ.સ. પૂર્વે 185) તેણે મગધની આસપાસ પોતાનું સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું. આ સમયે ઇન્ડોગ્રીક એટલે કે ભારતીય ગ્રીકો જેમને ભારતીય સાહિત્યમાં યવનો' કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમણે ઉત્તર પશ્ચિમ ભારત તરફ પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું શરૂ કર્યું. પુષ્યમિત્ર શુંગને પણ આવા જ એક ઇન્ડોગ્રીક રાજા દમેત્રીઅશ સાથે યુદ્ધ થયું હતું. જોકે, તેનાં પરિણામની માહિતી મળતી નથી. પુષ્યમિત્ર શુંગ બાદ તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર ગાદી પર આવ્યો હતો. તે ખૂબ શક્તિશાળી હતો. પુષ્યમિત્ર બ્રાહ્મણ હતો અને બૌદ્ધધર્મનો વિરોધી હતો. તેણે બે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા. ઈ.સ.પૂર્વે પ્રથમ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અંતિમ શુંગશાસકના મંત્રી વાસુદેવ કણ્વે કણ્વવંશની સ્થાપના કરી.

ઇન્ડોગ્રીક (યુનાની અથવા બેક્ટ્રિયન ગ્રીક)

સિકંદરના મૃત્યુ બાદ તેની સાથે આવેલા ઘણા બધા ગ્રીક લોકો બેક્ટ્રિયા એટલે કે હિન્દુકુશ પર્વતની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલ પ્રદેશ પર શાસન કરવા લાગ્યા અને વસવા લાગ્યા. તેઓ લાંબા સમય સુધી બેક્ટ્રિયામાં રહેવાને કારણે બેક્ટ્રિયન ગ્રીક કહેવાય છે.

આ ઇન્ડોગ્રીક શાસકોમાં મિનેન્ડર મહત્ત્વપૂર્ણ શાસક થઈ ગયો. તેણે સંપૂર્ણ અફઘાનિસ્તાન અને સિંધુનદીનો પૂર્વનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર પણ જીતી લીધો હતો. તેણે બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. એટલું જ નહિ આ સમયે ભારતના મહાન બૌદ્ધલેખક નાગસેન સાથે તેણે વ્યાપક પરિચય થયો હતો. મિનેન્ડર અને બૌદ્ધસાધુ નાગસેન વચ્ચે થયેલા સંવાદો પર એક બહુ જ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ-ગ્રંથ લખાયો છે. જેનું નામ 'મિલીન્દપાન્હો' છે. તેનો અર્થ થાય છે કે મિલીન્દના પ્રશ્નો. આમ, અશોક બાદ એક વિદેશી કુળના રાજવીએ બૌદ્ધ ધર્મને પોતાના જીવનમાં ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન આપ્યું. તેનું શાસન આ સમયગાળા (ઈ.સ. પૂર્વે 155થી ઈ.સ. પૂર્વે 130) દરમિયાન ચાલતું રહ્યું.

શકવંશ

શક શબ્દ સીથિયન લોકો માટે વપરાય છે. જે મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. સીથિયા કે શઈસ્તાનથી તેઓ ઈ.સ. પૂર્વેની પ્રથમ સદીમાં ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતના તક્ષશિલાની આસપાસના દેશોમાં વસવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેઓ પંજાબ અને પછી ક્રમશઃ માળવા, મથુરા અને ગુજરાત સુધી પણ ફેલાયા. શક શાસકોમાં રુદ્રદામન સૌથી નોંધપાત્ર શાસક હતો. સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં તેનું રાજ્ય ફેલાયેલું હતું. અશોકના ગિરનારના શિલાલેખની નીચે જ તેનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે, જે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો છે. ગુજરાતમાં શકોએ લગભગ 400 વર્ષ સુધી શાસન કર્યું.

પહ્લવો

પાર્થિયાથી આવેલા લોકો ભારતમાં પાર્થિયન કે પહ્લવો તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ સીથિયાની બાજુમાં વસતા હતાં એટલે તેમની સંસ્કૃતિ શક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સાથે મહત્તમ મળતી આવે છે. તેથી તેમને સંયુક્ત પણે શક-પહ્લવ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવતા હતાં. પેશાવર પાસે તખ્ત-એ-બાહી શિલાલેખમાં તેમના વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ વંશમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ રાજા ગોન્ડોફર્નિસ થઈ ગયો. તેના સમયમાં વિખ્યાત ખ્રિસ્તી સંત થોમસ ભારત આવ્યા.

કનિષ્ક અને કુષાણવંશ

કુષાણ મૂળભૂત રીતે મૉંગોલિયાના રહેવાસી હતા. તે યુહે-ચી વંશનો હતો. તેણે શક અને પહ્લવોને હરાવીને એક વિશાળ સામ્રાજ્યનું સર્જન કર્યું. તેમનો પ્રથમ રાજવી ભારતમાં કેઝુલા કેડફીસ હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર વિમકડફીસ ગાદીએ આવ્યો. પરંતુ આ વંશનો જ નહિ, સમગ્ર ભારતમાં અગ્રીમ હરોળમાં બેસી શકે તેવો મહાન શાસક કનિષ્ક તેના પછી ગાદી પર આવ્યો. (ઈ.સ. 78). તેણે છેક મધ્ય એશિયાથી લઈને ભારતના ઉત્તરપ્રદેશના વારાણસી અને શ્રાવસ્તી સુધીના વિસ્તારોને જીતી લઈને વિશાળ સામ્રાજ્યનું સ્થાપન કર્યું. કાશ્મીર અને ચીન સુધી પણ તેણે યુદ્ધો કર્યાં. તેણે ઉત્તર ભારત અને મધ્ય એશિયાને જોડીને એક સમન્વય સંસ્કૃતિને તથા મહાન વેપારવાણિજ્યને જન્મ આપ્યો.

કનિષ્કની રાજધાની પુરુષપુર (હાલનું પેશાવર) હતી. તે સમ્રાટ અશોક અને મિનેન્ડરની જેમ બૌદ્ધધર્મનો મહાન ચાહક અને સંરક્ષક હતો. તેણે કુંડલવન (આજના જમ્મુ-કાશ્મીરના શ્રીનગર પાસે આવેલ હરવાન નામનું સ્થળ)માં ચોથી બૌદ્ધસંગીતીનું

આયોજન કર્યું. તેમાં ભારતભરમાંથી વિશાળ સંખ્યામાં બૌદ્ધ વિદ્વાનો જોડાયા. આ સંમેલનમાં બૌદ્ધધર્મ મહાયાન અને હીનયાન જેવા બે પંથમાં વહેંચાયો. કનિષ્ક કલા અને સ્થાપત્યનો પણ સંરક્ષક હતો. તેણે ગાંધાર અને મથુરા શૈલીને રાજ્યાશ્રય આપ્યો. પુરુષપુરમાં તેણે એક વિશાળ બૌદ્ધ સ્તૂપ બંધાવ્યો. આ મહાન રાજા પછી કુષાણવંશમાં કોઈ શકિતશાળી રાજવીના અભાવને પરિણામે તેનું પતન થયું.

કુષાણોનું રાજતંત્ર

કુષાણોનું સામ્રાજ્ય પ્રાંતોમાં વહેંચાયેલું હતું. પ્રાંતોને ક્ષત્રપી કહેવામાં આવતા અને તેનો વડો ક્ષત્રપ હતો. કુષાણોના સિક્કાઓ પરથી રાજા અને તેના રાજતંત્રની માહિતી મળે છે. કુષાણ રાજાઓ દેવપુત્ર અને મહારાજાધિરાજ જેવી વિશિષ્ટ ઉપાધિઓ ધારણ કરતા. તેઓ રાજાના દૈવી અધિકારના સિદ્ધાંતમાં માનતા હતા.

કુષાણોની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ

કુષાણોએ ભારતીય સમાજજીવનના તેમજ સાંસ્કૃતિક જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં પોતાનું ખાસ યોગદાન આપ્યુ છે. મધ્ય એશિયાથી ઉત્તર ભારત સુધીનો વિશાળ સામ્રાજ્ય વિસ્તાર હોવાને કારણે આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં અપાર વૃધ્ધિ થઇ. તે સમયના વૈશ્વિક વેપારના ઉત્તર માર્ગો જેમકે સિલ્કરૂટ (રેશમમાર્ગ) અને ભારતના તામ્રલિપ્તિથી લઈને મધ્ય એશિયા તરફ જતા માર્ગો ઉપર કુષાણોનો અંકુશ હતો. વિકસિત વેપાર-વાણિજ્યને કારણે ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં અનેક નવાં શહેરોનો જન્મ થયો. વેપારનું પાસુ કુષાણ રાજાઓના હાથમાં હતું અને તેને કારણે તેમના સામ્રાજયમાં સોના-ચાંદીની ભરમાર રહેતી.

કનિષ્ક સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એમ બંને શાસ્ત્રોનો પુરસ્કર્તા હતો. તેના સમયમાં આયુર્વેદવિજ્ઞાનના પિતા ગણાતા ચરકે ચિકિત્સાવિજ્ઞાન પર વિશિષ્ટ ગ્રંથ 'ચરક સંહિતા'ની રચના કરી. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન અશ્વઘોષે 'બુદ્ધચરિતમ્' લખીને બુદ્ધના જીવન પર મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશ પાડ્યો. આ બંને વિદ્વાનો કનિષ્કની રાજસભામાં બિરાજતા. કુષાણોએ વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત બંને ગાંધારકલા શૈલી અને મથુરાકલા શૈલીના વિકાસ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું. આ બંને કલાશૈલીઓમાં બુદ્ધની તથા બૌદ્ધિસત્ત્વોની અનેક મૂર્તિઓ મળી આવે છે.

કુષાણો અને મધ્યએશિયા

કુષાણોના શાસન દરમિયાન ભારત અને મધ્યએશિયા વચ્ચે રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સંપર્કો ગાઢ બન્યા. તેમની વચ્ચે ખાસ્સું આદાન-પ્રદાન થયું. મધ્યએશિયામાં અનેક લોકોએ બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો. મધ્ય એશિયા સાથેના સંપર્કને કારણે ભારતમાં સિક્કા પાડવાની નવી પદ્ધતિઓ વિકસી. પહેલાના અણઘડ સિક્કાઓની જગ્યાએ હવે શાસકોના ચિત્રવાળા, સમયનું નિર્દેશન કરતા અને ધાતુઓનું શુદ્ધ માપ ધરાવતા સિક્કા ચલણમાં આવ્યા. પછીના ભારતે આ સિક્કાનું અનુકરણ કર્યું. મધ્યએશિયાના ગ્રીકોએ ભારતીયોને ખગોળનું જ્ઞાન આપ્યું. પ્રાચીન ભારતીય ખગોળગ્રંથોમાંથી ગ્રીક ખગોળશાસ્ત્રીઓના ઉલ્લેખો પણ મળે છે. ભવિષ્યકથન કરવાની કલા પણ ગ્રીકો પાસેથી જ ભારતીયોને સાંપડી. ગ્રીક સાથેના સંપર્કને લીધે ભારત અને ગ્રીક એમ બંને શૈલીની મિશ્રિત ગાંધારકલાશૈલીનો જન્મ થયો. જેણે ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહાન યોગદાન આપ્યું છે.

કલિંગ

મૌર્યસામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં આપણે જોયું કે, અશોકે કલિંગનું યુદ્ધ કર્યું. અશોક પછી કલિંગમાં ચેદિવંશનો એક શક્તિશાળી રાજા ખારવેલ થઈ ગયો. તેની સિદ્ધિઓ આપણને ઓરિસ્સામાં ભૂવનેશ્વર પાસે આવેલી ઉદયગિરિની ટેકરીઓમાં હાથીગુફાના અભિલેખમાં જોવા મળે છે. આ અભિલેખમાં ખારવેલને મગધ પર વિજય મળ્યો હતો તેવું લખાણ છે. ઈ.સ. પૂર્વેના પ્રથમ સૈકામાં થયેલા ખારવેલે ઘણા યુદ્ધોમાં વિજય મેળવી એક વિશાળ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ જૈનધર્મી રાજાએ કલિંગમાં નહેરોની વિશાળ યોજના પણ વિકસાવી.

સાતવાહન

ઈ.સ. પૂર્વે પ્રથમ સદીની મધ્યમાં સાતવાહનવંશ ભારતના રાજકારણમાં મહત્ત્વપૂર્ણ હતો. તેનાં શાસકોમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ શાસક ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણી થઈ ગયો, જેણે શક રાજા નાહપાણને હરાવી સાતવાહન રાજ્યનો વિસ્તાર છેક નર્મદા નદી સુધી કર્યો હતો. મોટે ભાગે તેનું રાજ્ય ગોદાવરીથી કૃષ્ણા નદી વચ્ચે વિસ્તરેલું હતું. તેની રાજધાની મહારાષ્ટ્રના ઔરંગાબાદ પાસે આવેલ

પ્રતિષ્ઠાણ (આજનું પૈઠણ)માં હતી. સાતવાહન રાજાઓનો ઇતિહાસ મત્સ્યપુરાણમાં જોવા મળે છે. તેઓ સાગરના સ્વામી તરીકે ઓળખાતા. તેમના સિક્કાઓમાં વહાણનું ચિ‌ જોવા મળે છે. ત્રીજી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સાતવાહન સામ્રાજ્યનું પતન થયું.

સાતવાહન રાજ્યનું વહીવટીતંત્ર અહાર એટલે કે જિલ્લાઓમાં વિભાજિત હતું. અમાત્ય રાજાનો મુખ્યમંત્રી હતો. જમીન મહેસૂલ રોકડ અને અનાજના સ્વરૂપમાં લેવામાં આવતું. તેમણે સૌપ્રથમ બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોને ધર્મના વિકાસ માટે જમીનો દાનમાં આપવાની પરંપરા શરૂ કરી. તેઓ બ્રાહ્મણો હતા અને વર્ણ વ્યવસ્થામાં ચુસ્તપણે માનતા.

વેપાર-વાણિજ્ય

મૌર્યસામ્રાજ્યના પતન પછી ખાસ કરીને કુષાણોના સમયમાં ભારતમાં વેપાર-વાણિજ્યમાં ખાસ્સી પ્રગતિ થઈ. આ સમયે ભારતના બે મુખ્ય માર્ગો ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણાપથ તરીકે ઓળખાતા. એક ગ્રીક દરિયાઈ સાહસિક હિપ્પાલસે મોસમની શોધ કરી હતી. તેને કારણે વ્યાપક પ્રમાણમાં દરિયાઈ મુસાફરી શરૂ થઈ આ સમયે ભારતના મહત્ત્વપૂર્ણ બંદરોમાં ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ), સોપારા, કલ્યાણ અને મુજીરીસનો સમાવેશ થાય છે. હિપ્પાલસે આ બંદરની મુલાકાત લીધી હતી. આ બંદરોનો વેપાર રોમ સુધી ચાલતો હતો. દક્ષિણ પૂર્વે એશિયા સાથે પણ દરિયાઈ વેપાર થતો હતો. બંગાળનું તામ્રલિપ્તિ અને તામિલનાડુનું અરિકામેડુ પૂર્વ તરફના મુખ્ય બંદરો હતાં.

રોમન સામ્રાજ્યના વિકાસને કારણે રોમ અને ભારત વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં વેપાર થતો, તે જમીનમાર્ગે અને દરિયાઈ માર્ગે એમ બંને પ્રકારે થતો. ઈ.સ.ની પ્રથમ સદીમાં એક અજ્ઞાત લેખકે લખેલ પુસ્તક 'પેરીપ્લસ ઑફ ધ એરિથ્રિયન સી' માં ભારત અને રોમ વચ્ચે ચાલતા વેપારનું મહત્ત્વપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે. ભારતમાંથી મરી-મસાલા, હાથીદાંતની વસ્તુઓ, રત્નો, મલમલ અને ઉત્તમ કાપડની નિકાસ થતી. મરીને તેઓ યવનપ્રિયા કહેતા. દક્ષિણ ભારતનો રોમ સાથે મસાલાનો વેપાર ખૂબ વિકસ્યો હતો. હીરા-માણેક, નિલમ, પન્ના, મોતી અને ચંદન વગેરે પણ ભારતમાંથી રોમમાં નિકાસ થતાં હતાં.

રોમમાંથી ભારતમાં ખાસ કરીને સોનું અને ચાંદી આવતાં હતાં. દક્ષિણ ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં સોનાના રોમન સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે. રોમના લેખકો પણ લખે છે કે, રોમનું સોનું ભારતમાં ઢસડાઈ જાય છે. રોમમાંથી દ્રાક્ષનો ઉત્તમ પ્રકારનો દારૂ ભારતમાં આવતો. અરિકામેડુમાંથી રોમન દારૂનાં વાસણો અને રોમનલિપિનાં લખાણોવાળી ચીજો પણ મળી આવી છે. ટિન, કાચ અને પરવાળા પણ રોમમાંથી ભારતમાં આયાત થતા.

આ વેપારવાણિજ્યનો વિકાસ ઉત્તમ કોટીનો થવાથી ભારતમાં હસ્તઉદ્યોગો ઘણા વિકસ્યા હતા. 'મિલીન્દપાન્હો'માં આવા 750 જેટલા હસ્તઉદ્યોગોનો ઉલ્લેખ થયો છે, જેમાંથી 60 જેટલા શિલ્પઉદ્યોગો હતાં. ઉજ્જૈનમાં માળાઓ બનાવવામાં આવતી, મથુરા અને બંગાળમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનો ઉદ્યોગ ખૂબ વિકસ્યો હતો. એટલું જ નહિ, દક્ષિણ ભારતમાં વસ્ત્રોને રંગવાનો ઉદ્યોગ પણ વિકસ્યો હતો. આ કારીગરો નાણાકીય રીતે પણ ખૂબ સુખી હતા.

વેપારીઓના સમુદાયને શ્રેણી અને તેનાં અધ્યક્ષને શ્રેષ્ઠી કહેવામાં આવતા, વણઝાર દ્વારા થતા વેપારને સાર્થ કહેવામાં આવતા. તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કરતા. સાર્થવાહક કે સાર્થક તેમના સંગઠનનો વડો હતો. હસ્તકલાકારોના સમૂહને સંઘ કહેવામાં આવતો અને તેના વડાને જ્યેષ્ઠ તરીકે ઓળખવામાં આવતો. વણકર, અનાજના વેપારી, વાંસના વેપારી, તેલના વેપારી અને કુંભારોના સંગઠનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. તેઓ પોતાના પ્રમુખની ચૂંટણી કરતા તેમજ વસ્તુની ગુણવત્તા નક્કી કરતા. શ્રેણીઓ બેંકોની જેમ કામ કરતી, તે વ્યાજ વટાવ કે ધીર-ધારનો વ્યવસાય પણ કરતી.

કલા અને સ્થાપત્ય

મૌર્યોત્તરકાળમાં કલા અને સ્થાપત્યનો મહત્ત્વપૂર્ણ વિકાસ નોંધાયો છે. સ્તૂપો, મૂર્તિઓ અને ગુફાઓમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાપત્ય જોવા મળે છે. ગ્રીક અને ભારતીય કલાશૈલીનો સમન્વય પણ આ સમયમાં થયો. કલા અને સ્થાપત્યને આપણે નીચે પ્રમાણે તપાસીએ.

સ્તૂપ

ભગવાન બુદ્ધ અથવા બૌદ્ધ સાધુઓના અવશેષો મૂકી તેના પર એક વિશાળ અર્ધગોળાકાર ગુંબજ તૈયાર કરી તેની સાથે એક ખંડનું નિર્માણ કરવામાં આવતું. આવા સ્થાપત્યને સ્તૂપ કહેવામાં આવે છે. તેનો અર્ધો ભાગ દક્ષિણ તરફના માર્ગ સાથે ઘેરાયેલો હોય

સાથે સાથે તેની ફરતે શરૂઆતમાં લાકડાની અને પછીથી પથ્થરની રેલિંગ (વાડ-દીવાલ) બાંધવામાં આવતી. સૌપ્રથમ સ્તૂપનું નિર્માણ સમ્રાટ અશોકે કરાવ્યું હતું. અશોકે મધ્યપ્રદેશમાં સાંચી અને ભારહૂત સ્તૂપોનું નિર્માણ કરાવ્યું. સ્તૂપનિર્માણની આ પરંપરા અમરાવતી અને નાગાર્જુનકોંડા (આંધ્રપ્રદેશ) સુધી ફેલાઈ હતી.

સાંચી અને ભારહૂતના સ્તૂપ ઈ.સ.ની બીજી સદીમાં ઉત્તમ રીતે બનાવવામાં આવ્યા હતા. મૌર્યોતરકાળમાં સાંચીમાં અશોકના સ્તૂપની સાથે બીજા બે સ્તૂપો પણ નિર્મિત થયા. સ્તૂપ ઉપર જાતકકથાઓ અને અન્ય બૌદ્ધકથાઓ ચિત્રિત કરવામાં આવતી હતી.

શિલ્પસ્થાપત્ય

સ્તૂપો સિવાય આ સમયે શિલ્પસ્થાપત્યનો ખાસ્સો વિકાસ થયો. આ શિલ્પસ્થાપત્ય ખડકોને કોતરીને ગુફા જેવા બનાવીને તેમાં મંદિરો, ભવન અને વિહારો બનાવવામાં આવતાં. બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ શિલ્પસ્થાપત્યો મહારાષ્ટ્રમાં જોવા મળે છે. સાતવાહન રાજાઓના સમયમાં પૂણે અને નાસિક નજીક આવા વિશિષ્ટ શિલ્પસ્થાપત્ય જોવા મળે છે. બૌદ્ધ સાધુઓના નિવાસ એટલે કે વિહાર અને પૂજા સ્થાન એટલે કે ચૈત્યના નિર્માણ મોટી સંખ્યામાં કરવામાં આવે છે.

મૂર્તિકલા

કનિષ્કના સમયમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર અને પ્રસાર ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થયો. ઈ.સ.ની પહેલી સદીમાં બૌદ્ધધર્મ હીનયાન અને મહાયાન એવા બે ભાગોમાં વિભાજિત થઈ ગયો. મહાયાન સંપ્રદાયે બુદ્ધને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ આપી તેમની મૂર્તિપૂજા અને અર્ચના શરૂ કરી પરિણામે બુદ્ધની મૂર્તિઓનું સર્જન ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું. તેમાંથી મૂર્તિકલાની વિવિધ શૈલીઓનો જન્મ થયો. ભારતીય મૂર્તિકલાની ત્રણ મુખ્ય શૈલીઓ વિકસિત થઈ : (1) મથુરા (2) ગાંધાર અને (3) અમરાવતી.

મથુરા

મથુરાશૈલીએ ભારતીય મૂર્તિકલામાં મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન કર્યું છે. સૌપ્રથમ ગૌતમબુદ્ધની પ્રતિમા આ જ શૈલીમાં તૈયાર થઈ. મથુરાકલાશૈલીના કારીગરો મથુરાની આસપાસના લાલ પથ્થરોનો ઉપયોગ કરતા. તેના પર કાળા ટપકા ઉપજાવી આ મૂર્તિઓ ઘડવામાં આવતી. પૂજા માટે વિશેષ મૂર્તિઓ ઘડતા. મથુરા શૈલીમાં જૈન મૂર્તિઓ પણ મળી આવી છે અને બ્રાહ્મણ મૂર્તિઓ પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થઈ હતી. કુષાણોના સમયમાં બૌદ્ધ મૂર્તિઓ ઉપરાંત વિષ્ણુ, કુબેર અને કાર્તિકેય દેવતાઓની મૂર્તિઓનું નિર્માણ થયું હતું.

ગાંધાર

ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા ગાંધારમાં મૌર્ય, ગ્રીક, શુંગ અને કુષાણ એમ તમામ શાસનતંત્રોની અને સંસ્કૃતિઓની અસર થઈ હતી. આ વિસ્તારમાં ગ્રીક, રોમન, ઈન્ડો-ગ્રીક, ગ્રીક-બૌદ્ધ જેવી ભારત અને યુરોપ મિશ્રિત કલાશૈલીનો જન્મ થયો હતો. આ કલા શૈલી પર ગ્રીકો-રોમન અને ભારતીય પ્રભાવ વિશેષ હતો. જોકે, તેનું વિષયવસ્તુ તો બૌદ્ધધર્મ જ હતો, પરંતુ તેની કલાશૈલી ગ્રીક તેમજ ભારતીય કલાની મિશ્રણ હતી. ગ્રીક, શક અને કુષાણો એમ તમામ ગાંધારશૈલીના રક્ષક હતાં.

આ કલાશૈલીમાં બુદ્ધ અને બૌધીસત્ત્વની મૂર્તિઓનું નિર્માણ થયું હતું. તેમાં ભૂરા, વાદળી રંગના પથ્થરોનો ઉપયોગ થયો છે. ગાંધાર કલાશૈલીની મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે, બુદ્ધની મૂર્તિઓમાં ભાવની જગ્યાએ શરીરનું ચિત્રણ ખાસ થયું છે. તેમાં ગૌતમ બુદ્ધ વાકડિયા વાળ સાથેના માંસલદેહ ધરાવતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે, એટલે કે ગ્રીકો મૂર્તિકલામાં ભાવને સ્થાને દેહનું ચિત્રણ ખાસ કરતા.

અમરાવતી

કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓના ખીણવિસ્તારમાં અમરાવતી કલાશૈલી વિકસી હતી. શરૂઆતમાં સાતવાહન અને પછી ઈક્ષ્વાકુવંશના રાજવીઓએ તેને પુરસ્કૃત કરી. (ઈ.સ. પૂર્વે 150 થી ઈ.સ.300) તેમાં પણ ગૌતમબુદ્ધના જીવન સાથે સંકળાયેલ બાબતો વિષયવસ્તુ તરીકે જોવા મળે છે. આ કલાશૈલીમાં થાંભલા અને વરંડા પણ વિશિષ્ટ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. તેની એક અન્ય વિશેષતામાં આભૂષણોની કોતરણી ગણાવી શકાય. બુદ્ધ અને હાથીની મૂર્તિ આ કલાશૈલીની ઉત્કૃષ્ઠ રચના છે. સફેદ આરસપહાણ અને મણકાઓનો પણ તેમાં ઉપયોગ થયો છે. પ્રકૃતિ કરતાં વધારે મહત્ત્વ તેમાં માનવઆકૃતિઓને આપવામાં આવ્યું છે.

દક્ષિણ ભારતનો ઇતિહાસ

આપણે ઉત્તર ભારતના ઇતિહાસ વિશે ખાસ્સી ચર્ચા કરી. કલા અને સ્થાપત્યની ચર્ચા વખતે દખ્ખણ કે દક્ષિણ ભારતનો અવાર-નવાર ઉલ્લેખ પણ થયો, પરંતુ આપણે દક્ષિણ ભારતનો પ્રાચીનતમ ઇતિહાસ પણ તપાસવો જોઈએ. ભારતના ઇતિહાસમાં દક્ષિણ ભારતનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ રહ્યું છે, એ દૃષ્ટિએ પણ તેનો વિગતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

દક્ષિણ ભારતમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિ જોવા મળે છે, જેને મહાપાષાણ સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સંસ્કૃતિનો સમય ઈ.સ. પૂર્વે 1200થી ઈ.સ. પૂર્વે 300 સુધીનો ગણાય છે. દક્ષિણ ભારતની આ મહાપાષાણસંસ્કૃતિ યુરોપની મહાપાષાણસંસ્કૃતિ સાથે ગજબનું સામ્ય ધરાવે છે. આ સંસ્કૃતિમાં મૃતાત્માને દફન કરવાની વિશિષ્ટ રીત હતી. કોઈ વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય પછી તેને દફન કરવામાં આવતો. આ દફનના સ્થળની ઉપર ગુંબજવાળું સ્થાપત્ય તૈયાર કરવામાં આવતું. એની આસપાસ વિશાળ શિલાઓ રાખવામાં આવતી. આવી કબરો રહેણાક સ્થળોએથી દૂર બનાવવામાં આવતી. તેની સાથે સાથે કાળા અને લાલ માટીના વાસણો પણ આ સંસ્કૃતિના મળી આવ્યાં છે. આ મહાપાષાણ સંસ્કૃતિની સાથે લોખંડના અવશેષો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. આ સંસ્કૃતિનો વ્યાપ દક્ષિણ ભારતમાં મહારાષ્ટ્રના નાગપુરથી લઈને તમિલનાડુ અને કેરલના છેવાડાના ભાગ સુધી જોવા મળ્યો છે. આવાં અગત્યનાં સ્થળોમાં બ્રહ્મગિરિ, માસ્કી, આદિચલ્લીનૂર, નાગપુર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મહાપાષાણકાળની કબરોમાંથી તીર, કટાર, તલવાર, ત્રિશુલ, કોદાળી, કુહાડી, કોશ જેવા લોખંડનાં હથિયારો મળી આવ્યાં છે, સાથે સાથે ઘઉં અને ચોખાના જેવા અવશેષો મળી આવ્યા છે. આથી એમ કહી શકાય કે, તેઓ કૃષિ પણ જાણતા હતાં અને શિકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતાં.

સંગમયુગ

દક્ષિણ ભારતના ઇતિહાસમાં મહાપાષાણ સંસ્કૃતિ બાદ સૌથી મહત્ત્વનો સમય એટલે સંગમયુગ. સંગમ શબ્દનો અર્થ કવિઓનું સંગઠન અથવા તો સંઘ એવો થાય છે. એટલે કે, સંગમયુગ એ સાહિત્ય સાથે સંકળાયેલ બાબત છે. તેમાં દક્ષિણ ભારતના (ઈ.સ. પૂર્વે 300 થી ઈ.સ. 300) ઇતિહાસનો કાવ્યમય સંગ્રહ છે. સંગમસાહિત્યમાં તમિલ ભાષામાં અનેક કાવ્યકૃતિઓની રચના થઈ હતી. મદુરાઈના પાંડ્ય રાજવીઓના આશ્રયે આવા કુલ 3 સંગમ યોજવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં લોકકવિઓએ પ્રેમ અને યુદ્ધ જેવા વિષય ઉપર કવિતાઓનું સર્જન કર્યું હતું. પછીથી આ કવિતાઓ 8 સંગ્રહમાં સંગૃહીત કરવામાં આવી, જેને 'ઇત્તોતોગઈ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંગમસાહિત્યમાંથી આપણને તત્કાલીન દક્ષિણ ભારતના સમાજનું ચિત્રણ જોવા મળે છે. સાથે સાથે દક્ષિણ ભારતની સંસ્કૃતિ અને આર્યસંસ્કૃતિનો સમન્વય પણ જોવા મળે છે.

તમિલપ્રદેશ તિરુપતિની ટેકરીઓથી લઈને કન્યાકુમારી સુધી ફેલાયેલો છે. અહીંયાં કબીલાઈ પ્રકારનો સમાજ જોવા મળતો હતો. તેમાં આગેવાનનું પદ વંશ-પરંપરાગત હતું. સંગમયુગ દરમિયાન તમિલપ્રદેશ પર શાસન કરનાર મુખ્ય કબીલાઈ સરદારોમાં ચોલ, ચેર અને પાંડ્યનો સમાવેશ થાય છે. ચોલની રાજધાની ઉરૈયુર હતી, જ્યારે ચેરની બંજી અને પાંડ્યની રાજધાની મદુરાઈ હતી. આ ત્રણેય રાજ્યો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો થતાં. પરિણામે સંગમસાહિત્યમાં આ રાજવીઓનાં યુદ્ધો અને તેમાં તેમની વીરતાની કવિતાઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

સંગમસાહિત્યમાં તમિલપ્રદેશને પાંચ ટિનાઈ કે આર્થિક વિસ્તારોમાં વહેંચાયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જેમાં કુરિન્જી (પહાડનો પ્રદેશ), મલાઈ (પાણી વગરનો પ્રદેશ), મુલઈ (ઘાસચારાવાળો પ્રદેશ), મસદમ (ભેજવાળો પ્રદેશ) તથા નીતલ (સમુદ્રતટનો વિસ્તાર) હતાં. અહીંયાં નાગરિકો શિકાર અને ખેતી સાથે સંકળાયેલા હતા. વિસ્તારો પ્રમાણે તેમના મુદ્રણની પદ્ધતિઓ જુદી જુદી હતી. મસદમ વિસ્તારના નાગરિકો ખેતીવાડી કરતા તો નીતલ વિસ્તારના નાગરિકો મીઠું પકવતા અને માછલી પકડવાનો વ્યવસાય કરતા.

ઉત્તર ભારતની જેમ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યવસ્થા આ સમયે અહીંયાં જોવા મળતી નથી. લોકો પોતાના વ્યવસાયને આધારે ઓળખાતા. જોકે, ધનિકો ઈંટોના બનેલા પાકા મકાનમાં રહેતા. સમાજમાં સૌથી ઊંચું સ્થાન યોદ્ધાઓનું હતું. યુદ્ધમાં શહીદ થનાર યોદ્ધાઓનું સમ્માન કરવા પાળિયા સ્થાપિત કરવામાં આવતા. જેને તમિલમાં 'નચુકલ' કે 'વિશકલ' તરીકે ઓળખવામાં આવતા. આ પાળિયાની પૂજા પણ કરવામાં આવતી. સંગમકાલીન સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી. સંગમસાહિત્યમાં અનેક મહિલાઓએ કવિતાઓ રચી છે. એટલે કે, વૈદિક સાહિત્યની જેમ સંગમસાહિત્યમાં પણ મહિલાઓનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યું છે. તેઓ ખેતી, પશુપાલન અને અન્ય કામગીરી સાથે પણ સંકળાયેલી રહેતી. સતીપ્રથાને તમિલમાં 'તિપાયદલ' કહેવામાં આવતી, એટલે કે ઉત્તર ભારતની જેમ દક્ષિણમાં પણ સતીનો રિવાજ હતો. વિધવાઓની સ્થિતિ દયનીય હતી.

કૃષિનું ઉત્પાદન મુખ્ય બાબત હતી. વેપાર-વાણિજ્યમાં સાટાપદ્ધતિ જોવા મળે છે. રાજાઓ તળાવ અને બંધો બંધાવતાં. સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનું વણાટકામ તથા મીઠાનું ઉત્પાદન તેમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ હતી. સંગમયુગની સૌથી વિશિષ્ટ બાબત એ દક્ષિણ ભારત અને રોમન સામ્રાજ્ય વચ્ચેનો વેપાર હતી. સંગમસાહિત્યમાં અનેક શિલ્પીઓ અને સ્થાપત્યકારોની ચર્ચા જોવા મળે છે. વેંગી અને મુઝીરીસ તથા અરીકામેડુ, ઉરૈયુર, કાવેરીપટ્ટનમ (પુહાર), તિરુચેરાપલ્લી જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ ઉદ્યોગ-ધંધાનાં કેન્દ્રો હતાં. સંગમસાહિત્યમાં રોમમાંથી સોના-ચાંદી ભરીને વાહનો આવતાં તેમજ અહીંથી મોટી માત્રામાં મરી-મસાલા લઈ જતા તેવાં વર્ણનો અવાર-નવાર આવે છે. દક્ષિણ ભારત હાથીદાંતના વેપારનું ઉત્તમ કેન્દ્ર હતું. સંગમકાળની એક વિશિષ્ટ બાબત એ આર્ય અને દક્ષિણ ભારતીય પરંપરાઓ શાંતિપૂર્ણ રીતે એકબીજાના સંપર્કમાં આવ્યાં. દક્ષિણ ભારતમાં પણ હવે ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ અને પછીથી જૈન અને બુદ્ધની પૂજા થવા લાગી. શિવ અને કાર્તિકેય તેમના અગત્યના દેવતા હતા. સંગમસાહિત્યમાં પ્રેમ, યુદ્ધ, સામાજિક આચરણ, કલા અને વેપાર-વાણિજ્ય એમ દક્ષિણના સમાજજીવનનાં તમામ પાસાંઓનું સટીક ચિત્રણ થયેલું છે. રાજકીય સંઘર્ષ, સામાજિક વિષમતા અને આર્થિક સમૃદ્ધિનું મહત્ત્વપૂર્ણ રેખાચિત્ર સંગમસાહિત્યમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ભારતીય સમાજના (ઈ.સ. પૂર્વે 300 થી ઈ.સ. 300 સુધીના) 600 વર્ષના ઇતિહાસને સંગમસાહિત્ય આપણી સમક્ષ સુપેરે મૂકે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

(1) સંગમસાહિત્ય વિશે તમારા વિચારો સ્પષ્ટ કરો.

(2) સંગમસાહિત્યમાં જોવા મળતા સમાજ વિશે ચર્ચા કરો.

(3) મૌર્યસામ્રાજ્યના પતન બાદની રાજકીય પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ કરો.

(4) ભારતના વિશ્વનાં અન્ય રાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધોનો ખ્યાલ આપો.

(5) ગાંધાર કલાશૈલી વિશે સમજાવો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) મહાપાષાણ સંસ્કૃતિ એટલે શું તેની સ્પષ્ટતા કરો.

(2) ભારતનો રોમ સાથેનો વેપાર-વાણિજ્ય સમજાવો.

(3) મથુરાકલાશૈલી વિશે જણાવો.

(4) કનિષ્કની સિદ્ધિઓ દર્શાવો.

(5) મૌર્યસામ્રાજ્ય પછી ભારતીય સમાજની લાક્ષણિકતાઓ સ્પષ્ટ કરો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

(1) મૌર્યસામ્રાજ્ય બાદ કયા વંશની સત્તા સ્થપાઈ હતી?

(A) શુંગ (B) કણ્વ (C) ગુપ્ત (D) વાકાટક

(2) સંગમસાહિત્યની ભાષા કઈ હતી?

(A) તમિલ (B) તેલુગુ (C) મલયાલમ (D) કન્નડ

(3) કયા સ્થળેથી રોમ સાથેના ભારતીય વેપારના પુરાવા પ્રાપ્ત થયા છે?

(A) અયોધ્યા (B) કલિંગ (C) અરીકામેડું (D) ઉજ્જૈન

(4) 'મિલીન્દપાન્હો' ગ્રંથ કયા રાજા સાથે સંકળાયેલ છે?

(A) કનિષ્ક (B) રુદ્રદામા (C) સમુદ્રગુપ્ત (D) મિનેન્ડર

(5) કૌરવ-પાંડવ યુદ્ધ વર્ણવતા ગ્રંથ 'મહાભારત'નું મૂળ નામ શું હતું?

(A) બૃહદસંહિતા (B) ગ્રહસંહિતા (C) યુદ્ધસંહિતા (D) જયસંહિતા

•